

การบริหารองค์กรยุคใหม่: ผู้นำแนวพุทธ*

ORGANIZATIONAL MANAGEMENT: A BUDDHIST LEADER

พระเทพคุณาภรณ์ โสภณจิตโต (พุ่มพวง)

Phrathepkhunaphorn Sophanachitto (Phumphuang)

พระอุดมสิทธิธนายก (มาลัย)

PhraUdomsittthinayok (Malai)

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

E-mail: watdevaraj@hotmail.com

บทคัดย่อ

การบริหารองค์กรยุคใหม่ต้องอาศัยวิทยาการบริหารจัดการ เข้ามาใช้เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่องค์กร การบริหารหรือการจัดการ เป็นศาสตร์แขนงหนึ่งที่มีความสำคัญและจำเป็นต่อการดำเนินกิจกรรมของหน่วยงานทุกระดับ โดยการบริหาร นิยมใช้ในภาครัฐหรืองานที่เกี่ยวกับนโยบาย และการจัดการ นิยมใช้ในภาคธุรกิจเอกชน ผู้นำต้องสนใจในงานด้านการบริหารจัดการเป็นสิ่งสำคัญต่อผู้นำทุกองค์กร โดยเฉพาะผู้นำแนวพุทธ พระพุทธเจ้าตรัสว่า ผู้นำต้องมีจักขุมา มีสายตาวไกลคิดมองการณ์ไกล มีวิสัยทัศน์ ดังนั้นการประยุกต์หลักพุทธธรรมกับการบริหารองค์กรยุคใหม่ พรหมวิหาร 4 ได้แก่ 1) เมตตา ความรัก ปราบปรามดีให้คนอื่นมีความสุข 2) กรุณา ความสงสาร คิดช่วยให้พ้นทุกข์ 3) มุทิตา ความยินดี ในเมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีความสุข 4) อุเบกขา ความวางใจเป็นกลาง มีจิตเรียบตรงเที่ยงธรรม อิทธิบาท 4 ได้แก่ 1) ฉันทะ ความมีใจรักในสิ่งที่ทำและพอใจในจุดหมายของสิ่งที่ทำนั้น 2) วิริยะ ความเอาใจใส่ แก่ล้ากลัวใจสู้ ไม่ย่อท้อไม่หวั่นกลัวต่ออุปสรรคความยากลำบาก 3) จิตตะ ความมีจิตผูกพัน จดจ่อ ใจอยู่กับงานนั้นไม่ปล่อยให้ฟุ้งซ่าน 4) วิมังสา การใช้ปัญญาพิจารณาหมั่นใคร่ครวญตรวจตราอย่างรอบคอบ หาเหตุผล และสังคหวัตถุ 4 ได้แก่ 1) ทาน การให้ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละ แบ่งปัน ด้วยสิ่งของให้ความรู้ 2) ปิยวาจา วาจาสุภาพไพเราะอ่อนหวานสมานสามัคคี ให้เกิดไมตรีและความรักใคร่นับถือ 3) อตถจริยา ช่วยเหลือกิจการ บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ แก้ไขปรับปรุงส่งเสริมในทางจริยธรรม และ 4) สมานัตตา ปฏิบัติสม่ำเสมอในชนทั้งหลาย ตลอดถึงวางตนเหมาะสมแก่ฐานะ เหตุการณ์และสิ่งแวดล้อม

คำสำคัญ: การบริหารองค์กร, ยุคใหม่, ผู้นำแนวพุทธ

Abstract

Modern organizational management requires management science. To be used for the best benefit of the organization. Administration or management It is one of the branches of science that is important and essential to the activities of all agencies at all levels, with administration being used in the public sector or work related to policy and management. Leaders must be interested in managerial work, which is essential to all organizational leaders. Especially the Buddhist leaders The Buddha said Leaders must have an eye. Having long eyesight, thinking foresight, having vision. Therefore, the application of Buddhist principles to the management of the new era of Brahma Vihara is: 1) compassion, love, good wishes for others to be happy; 3) Emitment of joy when others live in happiness. 4) Embrace impartial trust. Have a simple mind, uprightness, virtue, 4: 1) I am big in love for what I do, and I am satisfied with the purpose of what I do. Chitta, a bound mind, focus on that work, not let it be distracted 4) Mind the use of wisdom, contemplate, meditate, inspect carefully, rationalize, and sangkhahthan. 2) Piyawarai, polite speech, sweetness, harmoniousness To create goodwill and love and respect 3) attitude to help business Perform public welfare Editing, improving and promoting ethics; and 4) Samanatta practices consistently among all peoples. As well as placing oneself suitable for the status Events and Environment

Keywords: Organization Management, Modern, Buddhist leaders

บทนำ

การบริหาร (Administration) นิยมใช้ในภาครัฐหรืองานที่เกี่ยวกับนโยบาย และการจัดการ (Management) นิยมใช้ในภาคธุรกิจเอกชน ผู้บริหารทุกคนต้องสนใจในงานด้านการบริหารจัดการ คือ 1) คน (Man) ทรัพยากรบุคคลที่ถือได้ว่าเป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งที่จะก่อผลสำเร็จให้กับกิจการได้อย่างมาก ทั้งนี้ในแง่ของปริมาณและคุณภาพ 2) เครื่องจักร (Machine) คือ เครื่องจักร อุปกรณ์ที่จัดหาและซื้ออย่างพิถีพิถัน เพื่อใช้ปฏิบัติงานให้เกิดประโยชน์สูงสุดและคุ้มค่า 3) เงินทุน (Money) นับเป็นปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้การสนับสนุนในการจัดหาทรัพยากรเพื่อหล่อเลี้ยงและเอื้ออำนวยให้กิจกรรมขององค์กรดำเนินไปโดยไม่ติดขัด และ 4) วัสดุสิ่งของ (Material) ถือเป็นปัจจัยที่มีปริมาณและมูลค่าสูงไม่ต่างไปจากปัจจัยตัวอื่น ๆ เพราะวัตถุดิบและสิ่งของเหล่านี้จะต้องมีการจัดหามาใช้ดำเนินการผลิต และสิ่งที่สำคัญมากคือผู้บริหารต้องมีวิสัยทัศน์ (เนตร์พัฒนา ยาวีราช, 2552) พระพุทธเจ้าตรัสว่า

“ผู้บริหารต้องมีจักขุมา แปลว่า มีสายตาวีไกล คือมีปัญญามองการณ์ไกล” จัดการธุระได้ดี มีความเชี่ยวชาญเฉพาะด้าน ฟังพวาศัยบุคคลอื่นได้เพราะมีมนุษยสัมพันธ์ดี

การบริหารจัดการเป็นสิ่งสำคัญต่อผู้บริหารทุกองค์กร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ผู้บริหารต้องมีจักขุมา มีสายตาวีไกลคิดมอองการณ์ไกล (องชัย สันติวงษ์, 2543) การมอองการณ์ไกลช่วยให้ผู้บริหารสามารถกำหนดเป้าหมายองค์การได้ชัดเจน พระพุทธเจ้าทรงกำหนดการประพฤติปฏิบัติธรรมเป็นเป้าหมายสูงสุด คือ วิมุตติ กล่าวคือ ความหลุดพ้น พระพุทธเจ้าตรัสเป็นคำอุปมาว่า มหาสมุทรแม้จะกว้างใหญ่เพียงใดก็ตาม แต่น้ำในมหาสมุทรที่มากมายทั้งหมดนั้น มีรสเดียว คือ รสเค็ม ฉันทิ ธรรมวินัยของพระองค์ที่สอนไว้มากมาย ทั้งหมดก็มีรสเดียว คือ วิมุตติรส ได้แก่ ความหลุดพ้นจากทุกข์และปวงกิเลส ฉันทิ นั้น พระพุทธเจ้าทรงวางแผนกลยุทธ์เพื่อประกาศศาสนา ได้ส่งพระสาวกให้ไปในทิศทางต่าง ๆ เพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้ประโยชน์และความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์แก่อกุลและมีความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย แต่ไปทางเดียวกันสองรูป แม้พระองค์เองก็จะไปยังตำบลอุรุเวลาเสนานิคม เพื่อแสดงธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนา คือ การดำเนินงานเพื่อให้หลักธรรมคำสั่งสอนในพระพุทธศาสนาแพร่หลายออกไปทำให้มีผู้เคารพเลื่อมใสศรัทธาในพระรัตนตรัย น้อมนำเอาหลักธรรมในพระพุทธศาสนาไปประพฤติปฏิบัติเพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติเหล่านั้น เพราะพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้นแก่ชาวโลก โดยให้เกิดประโยชน์สุขตามที่พระพุทธเจ้าทรงประสงค์ 3 ประการ คือ

1. ติฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ (ประโยชน์ในชาตินี้)
2. สัมปรายิกัตถประโยชน์ (ประโยชน์ในชาติหน้า)
3. ปรมัตถประโยชน์ (ประโยชน์อย่างยิ่ง คือ นิพพาน)

ความหมายของการบริหาร

การบริหารและการจัดการ เป็นศาสตร์แขนงหนึ่งที่มีความสำคัญและจำเป็นต่อการดำเนินกิจกรรมของหน่วยงานทุกระดับโดยการบริหาร (Administration) นิยมใช้ในภาครัฐหรืองานที่เกี่ยวกับนโยบาย และการจัดการ (Management) นิยมใช้ในภาคธุรกิจเอกชนได้มีนักวิชาการและผู้เชี่ยวชาญได้นิยามไว้ดังนี้

การบริหาร หมายถึง กระบวนการนำเอาการตัดสินใจและนำนโยบายไปปฏิบัติ ส่วนการบริหารรัฐกิจนั้น หมายถึง การนำเอานโยบายสาธารณะไปปฏิบัติได้เสนอภารกิจสำคัญในการบริหารไว้ (ติน ประชัญพฤทธิ, 2555) คือ

1. การวางแผน หมายถึง การกำหนด โครงการอย่างกว้าง ๆ ว่ามีอะไรบ้างที่จะต้องลงมือปฏิบัติตามลำดับวางแผนวิธีปฏิบัติพร้อมด้วยวัตถุประสงค์ของการปฏิบัติงานนั้น ก่อนลงมือปฏิบัติการ

2. การจัดองค์การ หมายถึง การจัดรูปโครงสร้างหรือเค้าโครงของการบริหารโดยกำหนดอำนาจหน้าที่ของหน่วยงานย่อยหรือตำแหน่งต่าง ๆ ของหน่วยงานให้ชัดเจนพร้อมด้วยกำหนดลักษณะและวิธีการติดต่อสัมพันธ์ ตามลำดับชั้นลดหลั่นลงไป

3. การจัดคนเข้าทำงาน หมายถึง การบริหารงานเกี่ยวกับการบริหารบุคคลของหน่วยงาน การบริหารงานบุคคลดังกล่าวรวมถึงตั้งแต่การแสวงหาคนทำงานมาบรรจุ การแต่งตั้ง การฝึกอบรม และการพัฒนาบุคคล การบำรุงขวัญการเลื่อนขั้น ลดขั้น ตลอดจนการพิจารณาให้พ้นจากงานและการบำรุงรักษาสภาพของการทำงานให้ดี และมีประสิทธิภาพให้คงอยู่ต่อไป

การบริหาร หมายถึง กระบวนการจัดการของผู้จัดการที่ใช้ศิลปะและกลยุทธ์ต่าง ๆ ดำเนินกิจการตามชั้นใจของสมาชิกในองค์การ การตระหนักถึง ความสามารถ ความถนัดความต้องการและความมุ่งหวังด้านความเจริญก้าวหน้าในการปฏิบัติงานของสมาชิกองค์การควบคู่ไปด้วยองค์การจึงจะสัมฤทธิ์ผลตามเป้าหมายที่กำหนดไว้ (พยอม วงศ์สารศรี, 2542)

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), กล่าวถึง การบริหารเป็นวิธีการทำให้งานสำเร็จโดยอาศัยผู้อื่น (Getting things done through other people) และกล่าวว่า หน้าที่ผู้บริหารเป็นกรอบพิจารณาของผู้บริหารให้สำเร็จมี 5 ประการ ตามคำย่อภาษาอังกฤษว่า “POSDC” ดังนี้ คือ (พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2544)

1. P คือ Planning หมายถึง กระบวนการในการกำหนดทิศทาง เป้าหมายวัตถุประสงค์ที่ต้องการให้เกิดขึ้นในอนาคตขององค์การหรือหน่วยงานโดยเลือกวิธีทำงานที่ดีที่สุด

2. O คือ Organizing หมายถึง การกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างคนงานและกิจกรรมต่าง ๆ ขององค์การเพื่อที่จะก่อให้เกิด การใช้ทรัพยากรขององค์การให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุด

3. S คือ Staffing หมายถึง การดำเนินงานเกี่ยวกับบุคคลในการทำงานในหน่วยงานหรือองค์การเพื่อให้บุคคลมาปฏิบัติงานตามที่ต้องการและให้บุคคลได้ปฏิบัติงานอย่างมีประสิทธิภาพ

4. D คือ Directing หมายถึง ภาระหน้าที่ของผู้บริหารที่ต้องใช้ความสามารถชักจูงพนักงานให้ทำงานอย่างดีที่สุด จนกระทั่งทำให้องค์การบรรลุวัตถุประสงค์

5. C คือ Controlling หมายถึง การตรวจสอบการปฏิบัติงานว่าได้มีการดำเนินการตามแผนที่ได้กำหนดไว้หรือไม่ เพื่อทำการหาจุดบกพร่องและจุดอ่อนของผลการปฏิบัติงาน (พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2544)

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2539) กล่าวว่า การบริหาร หมายถึง ศิลปะแห่งการทำงานให้สำเร็จโดยอาศัยคนอื่น ซึ่งนักบริหารมีหน้าที่ในการวางแผน จัดองค์การ อำนวยการและควบคุมทรัพยากรบุคคลและทรัพยากรอื่น ๆ ให้ดำเนินงานไปในทิศทางเพื่อบรรลุเป้าหมายที่วางไว้ หน้าที่ของนักบริหารมีอยู่ 5 ประการ คือ การวางแผน (Planning) การจัดองค์การ (Organizing) การแต่งตั้งบุคลากร (Staffing) การอำนวยการ (Directing) และ

การควบคุม (Controlling) แม้ว่าหน้าที่ของนักบริหารทั้ง 5 ประการจะถูกกำหนดโดยนักวิชาการสมัยใหม่ ก็ตามแต่เมื่อกันทางปฏิบัติแล้วคนไทยเราก็บริหารมานานแล้วหน้าที่ของนักบริหารปรากฏชัดเจนในการปฏิบัติขององค์การตั้งแต่สมัยโบราณ (พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธรรมจิตโต), 2539)

พระศรีปริยัติโมลี (สมชัย กุศลจิตโต), 2541) หมายถึง คำว่า “บริหารมาจากคำว่า ปริ ในภาษาบาลี แปลว่า รอบคอบ รอบด้าน ชัดเจน คำว่า ทาร แปลว่า นำไป แบ่ง ตัดลัด ลดทอน รวมแล้วแปลว่า การนำไปอย่างรอบคอบ, การแบ่งแยกกันอย่างรอบคอบ, การกระทำแบบตัดลัด, การดำเนินการอย่างถูกต้องดีงาม”

ผู้บริหารงานที่ดีจะต้องมีวิธีการบริหารงานที่จะทำให้ชนะใจลูกน้องธรรมชาติสำหรับผู้บริหารงานคือจะต้องมีความหนักแน่นมั่นคงและสามารถเป็นเสาหลักในการสร้างความเชื่อมั่นให้แก่ลูกน้องได้มีความสามารถในการแบ่งงานให้ลูกน้องทำตามความชำนาญของแต่ละบุคคล และรู้จักกระจายอำนาจให้แก่ลูกน้องได้ช่วยแบ่งเบาภาระของตนเอง ดังนั้นผู้บริหารงานที่ดีจึงเป็นผู้ที่คอยดูแลภาพรวมในการทำงานของบุคคลในองค์การ (พระมหาภูติชัย วชิรเมธี, 2550)

สรุปได้ว่า การบริหาร คือ การร่วมมือกันขับเคลื่อนงานให้ไปไปด้วยความคล่องตัว โดยใช้คน เงิน วัสดุ และการจัดการให้เหมาะสมตามส่วนด้วยความเสมอภาคด้วยความมุ่งมั่นเพื่องานนั้นบรรลุเป้าหมายได้อย่างมีประสิทธิภาพประสิทธิผล จากคนทุกคนในสังคมต้องร่วมมือกันแสดง

การประยุกต์ใช้พุทธวิธีในการบริหารจัดการ

เมื่อพิจารณาพุทธวิธีบริหารในประเด็นที่เกี่ยวกับการวางแผน การจัดองค์กร การบริหารงานบุคคล การอำนวยความสะดวก และการกำกับดูแล ตามลำดับดังต่อไปนี้

1. พุทธวิธีในการวางแผน คือ เป็นกระบวนการของการกำหนดองค์ประกอบต่าง ๆ ที่แสดงถึงความต้องการที่องค์การจะเป็น พันธกิจที่ต้องทำทิศทางและเป้าหมาย ลักษณะของแผน และการบรรลุเป้าหมาย จึง มีองค์ประกอบที่สำคัญ คือ วิสัยทัศน์และพันธกิจ เป้าหมาย แผนที่จะให้บรรลุเป้าหมาย

2. พุทธวิธีในการจัดองค์กร คือการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างส่วนงานต่าง ๆ และบุคคลในองค์การ โดยกำหนดภารกิจ อำนาจหน้าที่และความรับผิดชอบให้ชัดเจน เพื่อให้การดำเนินงานตามภารกิจขององค์การบรรลุวัตถุประสงค์และเป้าหมายอย่างมีประสิทธิภาพ

3. พุทธวิธีในการบริหารงานบุคคล คือ การดำเนินงานเกี่ยวกับบุคคลในการทำงานในหน่วยงานหรือองค์การเพื่อให้บุคคลมาปฏิบัติงานตามที่ต้องการและให้บุคคลได้ปฏิบัติงานอย่างมีประสิทธิภาพ

4. พุทธวิธีในการอำนวยความสะดวก คือ การจัดการของผู้บริหาร หรือผู้มีอำนาจในการสั่งการตามหน้าที่ความรับผิดชอบ ชี้แนะ บุคคล การนิเทศงาน และการติดตามผล เพื่อให้งานดำเนิน

ไปตามแผน หรือเป้าหมายที่กำหนดไว้ใช้หลัก 4 ส. ได้แก่ 1) สันทัดสนา (แจ่มแจ้ง) หมายถึง ชี้แจงให้เห็นชัด คือ จะสอนอะไร ก็ชี้แจงจำแนกแยกแยะอธิบายและแสดงเหตุผลให้ชัดเจน จนผู้ฟังเข้าใจแจ่มแจ้ง เห็นจริงเห็นจัง ดังจูงมือไปดูเห็นกับตา 2) สมาทปนา (จูงใจ) หมายถึง จูงใจให้ยอมรับเอาไปปฏิบัติ คือ สิ่งใดควรปฏิบัติหรือหัดทำ ก็แนะนำหรือบรรยาย ให้ซาบซึ้งในคุณค่า มองเห็นความสำคัญที่จะต้องฝึกฝนบำเพ็ญ จนใจยอมรับ อยากลงมือทำ หรือนำไปปฏิบัติ 3) สมุตเตชนา (แก้กลัวกลัว) หมายถึง ปลุกเร้าใจให้กระตือรือร้น เกิดความ อุตสาหะ มีกำลังใจแข็งขัน มั่นใจที่จะทำให้สำเร็จจงได้ สู้งาน ไม่หวั่นระย่อ ไม่กลัวเหนื่อย ไม่ กลัวยากและ 4) สัมปหังสนา (ร่าเริง) หมายถึง บำรุงจิตให้เข้มขึ้นเบิกบาน โดยชี้ให้เห็นผลดี หรือคุณประโยชน์ที่จะได้รับและทางที่จะก้าวหน้าบรรลุผลสำเร็จยิ่งขึ้นไป ทำให้ผู้ฟังมีความหวัง และร่าเริงเบิกบานใจและความสามารถในการจูงใจคนของพระพุทธเจ้า ตรงกับพระสมัญญาว่า ตถาคต หมายถึง พูดอย่างไรทำอย่างนั้น พระพุทธเจ้าทรงมีภาวะผู้นำสูงมากเพราะทรง สอนให้ รู้ (ยถาวาทิ) พูดอย่างไร (ตถากาโร) ทำได้อย่างนั้น (ยถาวาทิ ตถากาโร) ยิ่งไปกว่านั้น การสั่งการ แต่ละครั้งของพระพุทธเจ้าเป็นที่ยอมรับได้ง่าย เพราะไม่ทรงใช้วิธีเผด็จการ แต่ทรงใช้วิธีการ แบบธรรมาธิปไตย ดังที่ทรงจำแนกแรงจูงใจในการทำความดีซึ่งเรียกว่า อธิปไตย 3 ประการ ดังนี้ 1) อัตตธาธิปไตย การถือตนเป็นใหญ่ กระทำการโดยยึดความคิดเห็นของตนเอง เป็นที่ตั้ง ซึ่งเปรียบได้กับเผด็จการ 2) โลกาธิปไตย การถือโลกเป็นใหญ่ กระทำการโดยยึดถือ กระแสของโลกเป็นประมาณ ซึ่งเปรียบได้กับประชาธิปไตย 3) ธรรมาธิปไตย การถือธรรมคือ ความถูกต้องเป็นใหญ่ กระทำการโดยยึดความถูกต้องเป็นหลัก ซึ่งเป็นแนวทางที่ผู้ปกครองทั้ง ในระบอบเผด็จการ และประชาธิปไตยจะต้องยึดถือ โดยที่ผู้ปกครองในระบอบเผด็จการจะต้อง มีสติคอยกำกับ การคิด การพูด และการทำตลอดเวลา เพื่อไม่ให้หลงและหลงในอำนาจนั้น

5. พุทธวิธีในการกำกับดูแล คือ การควบคุม การกำกับดูแลสมาชิกภายในองค์กรให้ ปฏิบัติหน้าที่เพื่อบรรลุผลตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ พระพุทธเจ้าทรงให้ความสำคัญแก่การ กำกับดูแลองค์กรเป็นอย่างยิ่ง ดังที่ทรงบัญญัติพระวินัยเพื่อให้พระสงฆ์ใช้เป็นมาตรฐานควบคุม ความประพฤติให้เป็นแบบเดียวกันทรงให้เหตุผลในการบัญญัติพระวินัยไว้ 10 ประการ เช่น นำมาซึ่งความสุขแก่ภิกษุผู้มีศีล เป็นที่รักชมพวที่มีศรัทธาแลลามก ยกย่อง พวที่มีคุณละอายและทรงไว้ซึ่งพระศาสนา (พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2544)

สรุปว่า พุทธวิธีการบริหาร ยึดหลักธรรมาธิปไตยเป็นสำคัญด้วยเหตุผลที่ว่าความอำนวย ความยุติธรรมและการพิจารณาว่า อะไรผิดอะไรถูก ในการอำนวยความยุติธรรมคือถือธรรม เป็นใหญ่โดยเฉพาะผู้บริหาร พุทธวิธีบริหารจึงไม่เป็นทั้งเป็นอัตตธาธิปไตย (การถือตนเองเป็น ใหญ่ประโยชน์ของตนเป็นที่ตั้ง) และโลกาธิปไตย (การถือคนอื่นเป็นใหญ่ สุดแต่คนอื่นเขาว่า อย่างไรก็ว่าอย่างนั้น)

การประยุกต์หลักพุทธธรรมกับการบริหารจัดการ

การบริหารงานในพระพุทธศาสนามีหลักธรรมที่ใช้ในการบริหารเพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดและบรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้ในที่นี้ ขอยกนำมากล่าวเพียง 3 หมวด ได้แก่ พรหมวิหาร 4 อิทธิบาท 4 และสังคหวัตถุ 4 ตามลำดับ ดังนี้

1. พรหมวิหาร 4

พรหมวิหาร 4 แปลว่า เป็นคุณธรรมพื้นฐานที่จะต้องให้มีอยู่ประจำในจิตใจ และเป็นท่าทีของจิตใจที่จะทำให้แสดงออกหรือปฏิบัติต่อผู้อื่นอย่างถูกต้อง หมายถึง ข้อธรรมที่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นพ่อแม่ครูบาอาจารย์และผู้ปกครองหรือผู้นำซึ่งมีฐานะสูงกว่า ควรมีไว้ประจำใจเพื่อให้สามารถปฏิบัติตัวต่อผู้ที่มีฐานะต่ำกว่าได้อย่างเหมาะสม อีกทั้งเป็นคุณธรรมที่เกื้อหนุนหนุนนำไปสู่บุคคลที่ได้ประพฤติปฏิบัติหน้าที่เคารพยกย่องและศรัทธาอีกประการหนึ่งด้วย (สมเด็จพระญาณสังวร, 2556) ซึ่งประกอบด้วยคุณธรรม 4 ประการ ได้แก่

1. เมตตา ความรักปรารถนาดีอยากให้เขามีความสุข มีจิตอันแผ่ไมตรีและคิดทำประโยชน์แก่มนุษย์สัตว์ทั้งหลาย เมตตา ความหมายโดยวิเคราะห์ศัพท์ หมายถึง มีน้ำใจเยื่อใยใฝ่ประโยชน์สุขแก่คนทั้งหลาย หรือน้ำใจปรารถนาประโยชน์สุขที่เป็นไปต่อมิตร เมตตาโดยลักษณะ หน้าที่หรือกิจ (รส) ผลปรากฏ (ปัจจุปัญฐาน) และปทัสถาน (เหตุใกล้) กล่าวคือ เมตตา (ในสถานการณ์ที่คนอื่นอยู่เป็นปกติ) ลักษณะ = เป็นไปโดยอาการเกื้อกูลแก่คนสัตว์ทั้งหลาย หน้าที่ = น้อมนำประโยชน์เข้าไปให้แก่เขา ผลปรากฏ = กำจัดความอาฆาตแค้นเคืองให้ปราศไป ปทัสถาน = เห็นภาวะที่น่าเจริญใจของคนสัตว์ทั้งหลาย เมตตาดีสมบัติ(ความสมบูรณ์หรือความสัมฤทธิ์ผล)และวิบัติ (ความล้มเหลวหรือการปฏิบัติผิดพลาดไม่สำเร็จผล) คือ สมบัติ = สงบหายไร้ความแค้นไม่พอใจ วิบัติ = เกิดเสนาหา ส่วนข้าศึก คือ อุกุศลซึ่งเป็นศัตรูคู่ปรับที่จะทำลายหรือทำกรรมนั้นให้เสียไป คือ ข้าศึกไกล = รากะ ข้าศึกไกล = พยาบาท คือความขัดเคืองไม่พอใจ ความเมตตา ความรักใคร่ปรารถนาจะให้ผู้อื่นเป็นสุข ถ้าเป็นสิ่งที่บริสุทธิ์ใจใสสะอาด ไม่มีโลภะ โทสะ โมหะ ปะปนอยู่จะปฏิบัติแก่ญาติหรือมิใช่ญาติก็ตาม แม้แต่ แก่สรรพสัตว์ทั้งหลายย่อมทำลายกำแพงที่จะกีดกันความดีที่แผ่แผ่ผู้อื่นลงได้ แม้บุคคลที่บำเพ็ญความเมตตาอยู่เป็นนิตยชีวิตย่อมมีความสุข สงบ และร่มเย็นอยู่เนื่อง ๆ และปรากฏในเมตตาสสูตร ที่กล่าวถึงอานิสงส์ของเมตตาไว้ 11 ประการ ดังนี้

1. กลับเป็นสุข
2. ตื่นเป็นสุข
3. ไม่ฝันร้าย
4. เป็นที่รักของมนุษย์
5. เป็นที่รักของอมมนุษย์
6. เทวดาทั้งหลายรักษา
7. ไฟ ยาพิษหรือศัสตรากร้ากรายไม่ได้

8. จิตตั้งมั่นได้เร็ว
9. สีหน้าสดใส
10. ไม่หลงลืมสติตาย
11. เมื่อยังไม่แทงตลอดคุณวิเศษอันยอดเยี่ยม ย่อมเข้าถึงพรหมโลก

ดังนั้น ความเมตตาจึงเป็นคุณธรรมที่สำคัญในสังคมปัจจุบันที่คนเราควรฝึกหัดปฏิบัติตนเป็นข้อแรกในพรหมวิหาร 4 ถ้าไม่เริ่มต้นในข้อนี้ ข้อต่อไปก็ยากที่จะปฏิบัติได้ อานิสงส์ของการเจริญเมตตาย่อมปรากฏขึ้นจากจิตใจแล้วแผ่ชานออกมาทางกาย ทางวาจาของผู้นั้น ผู้ที่มีความเมตตา ย่อมสัมผัสได้เมื่อบุคคลที่ใกล้เคียงได้คบหาสมาคมพูดจาปราศรัยและดำเนินชีวิตร่วมกันในสังคมนั้นเอง

2. กรุณา ความสงสาร คิดช่วยให้พ้นทุกข์ ใฝ่ใจในอันจะปลดเปลื้องบำบัดความทุกข์ยากเดือดร้อนของปวงสัตว์กรุณา ความหมายโดยวิเคราะห์ศัพท์ หมายถึงทำความสะเทือนใจแก่สาธุชน เมื่อคนอื่นประสบทุกข์หรือถ้อยถอนทำทุกข์ของผู้อื่นให้หมดไป หรือแผ่ใจไปรับรู้ต่อคนสัตว์ทั้งหลาย ที่ประสบทุกข์ กรุณาโดยลักษณะ หน้าที่หรือกิจ(รส) ผลปรากฏ(ปัจจุปัจภูฏาน) และปทัสถาน(เหตุใกล้) กล่าวคือ กรุณา(ในสถานการณ์ที่คนอื่นตกทุกข์เดือดร้อน) ลักษณะ = เป็นไปโดยอาการปลดเปลื้องทุกข์แก่คนสัตว์ทั้งหลาย หน้าที่ = ไม่นิ่งดูตาย/ทนนิ่งอยู่ไม่ได้ต่อทุกข์ของคนสัตว์ทั้งหลาย ผลปรากฏ = ไม่เบียดเบียน/อวิหิงสา ปทัสถาน = เห็นภาวะไร้ที่พึ่ง/สภาพน่าอนาถของคนสัตว์ทั้งหลายที่ถูกทุกข์ครอบงำ กรุณามีสมบัติ(ความสมบูรณ์หรือความสัมฤทธิ์ผล) และวิบัติ(ความล้มเหลว หรือการปฏิบัติผิดพลาด ไม่สำเร็จผล) คือ สมบัติ = สงบหายไร้วิหิงสา วิบัติ = เกิดความโศกเศร้า ส่วนข้าศึก คือ อุกุศลซึ่งเป็นศัตรูคู่ปรับที่จะทำลายหรือทำกรรมนั้นให้เสียไป คือ ข้าศึกไกล = โทมนัสคือ ความโศกเศร้าเสียใจ ข้าศึกไกล = วิหิงสา (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2554) กรุณา คือ ความสงสาร คิดอยากให้ผู้อื่นพ้นทุกข์ เป็นรักประเภทที่เรียกว่า “รักมีแต่ให้” (พระมหาจุติชัย วชิรเมธี, 2551) ขอขยายความว่า เป็นความรักของมนุษย์ผู้ที่ได้ค้นพบภาวะ ความเป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบานในหัวใจอย่างลึกซึ้ง แล้วหลุดพ้นจากกิเลสขึ้นมากลายเป็นอายุขัย ความรักชนิดนี้เกิดขึ้นจากการมองเห็นความไร้แก่นสารหรือความไม่มีตัวตนของตนเอง จึงไม่มีตัวตนไว้สำหรับเห็นแก่ตัว เมื่อไม่เห็นแก่ตัว จึงเห็นแต่โลกทั้งผอง หัวใจไร้พรมแดน เกิดเป็นความรักขั้นสูงสุด มองคน มองสรรพชีพมองสรรพสัตว์ทั้งหลายในลักษณะโลกทั้งผองพี่น้องกัน

ความรักชนิดนี้เป็นความรักแท้ เปิดเผย บริสุทธิ์ จริ่งใจ โดยไม่เรียกร้องการตอบแทน เปรียบเสมือนแสงเดือนแสงตะวันที่สาดโลมผืนโลกโดยไม่เคยเรียกร้องสิ่งตอบแทน เปรียบเสมือนสายฝนและดงดอกไม้ที่ซโลมผืนโลก ให้ชุ่มเย็น งดงาม และไม่ต้องการให้ใครมองเห็นคุณูปการของตัวเอง เป็นดอกไม้ที่ส่งกลิ่นหอม แล้วร่วงโรยไปตามวันเวลาอย่างสงบเงียบ ไม่ปรารถนาจะเป็นปรากฏอะไร เช่นเดียวกัน พระอรหันต์ทั้งหลาย อริยชนทั้งหลาย ตั้งแต่พระโสตาบันบุคคลขึ้นไป ก็ทำงานเพราะมีความรักที่แท้เป็นแรงผลักดัน ทำงานก็

เพราะว่างานนั้นเป็นสิ่งที่วิถีชีวิตของท่านควรทำ ไม่มีแรงจูงใจในลักษณะเกิดจากลาภสักการะ หรือผลประโยชน์ใด ๆ ทั้งสิ้น เหมือนเราทุกคนเกิดมาแล้วก็หายใจ ที่เราหายใจเพราะการหายใจคือส่วนหนึ่งของชีวิต เราหายใจโดยไม่จำเป็นต้องเรียกร้อง ไม่จำเป็นต้องบังคับ การหายใจคือการหายใจ การหายใจมีความสมบูรณ์อย่างแล้วในตัวเองฉันใด ผู้ที่มีรักแท้ในหัวใจก็พร้อมรักคนทั้งโลกโดยไม่เรียกร้องอะไรตอบแทนฉันนั้น ทั้งนี้ เพราะมันเป็นธรรมชาติอันเป็นธรรมดานั่นเอง (ป. อ ปยุตต์ปยุต 4 โต, 2540)

ด้วยเหตุนี้รักแท้จึงมีอีกชื่อหนึ่งว่า “กรุณา” หรือ “การุณยธรรม” เกิดขึ้นหลังจากที่ปัจเจกบุคคลผู้หนึ่งได้ค้นพบปัญญา คือ ความตื่นรู้ แล้วเกิดวิสุทธิภาวะ คือ จิตใจที่หลุดพ้น เป็นอิสรภาพจากอวิชชาอย่างสิ้นเชิง ปัญญาที่ตื่นรู้ และวิสุทธิภาวะของจิตที่หลุดพ้นจากอวิชชาอย่างสิ้นเชิง ก่อให้เกิดคุณธรรมชนิดใหม่ซึ่งเปรียบเสมือนธารน้ำที่หลังไหลของความรักก็คือกรุณา ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงมีอีกชื่อหนึ่งว่า “มหากาโรณิกะ” แปลว่า บุคคลผู้เปี่ยมด้วยความรักอันไพศาล นั่นแหละ รักแท้คือกรุณา (สมเด็จพระพุทธจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), 2541)

3. มุทิตา มีจิตอ่อนโยน จิตที่ไม่มีความอิจฉาริษยาเจือปน มีอารมณ์สดชื่นแจ่มใสตลอดเวลา ถ้าคนทั้งโลกมีความโชคดีด้วยทรัพย์ มีปัญญาเฉลียวฉลาดเหมือนกันทุกคนแล้ว โลกนี้จะเต็มไปด้วยความสุขสงบ ปราศจากอันตรายทั้งปวง มุทิตา ความหมายโดยวิเคราะห์ศัพท์ หมายถึง โมทนายินดีต่อผู้ประกอบด้วยสมบัติหรือผลดีนั้น ๆ มุทิตา โดยลักษณะหน้าที่หรือกิจ (รส) ผลปรากฏ (ปัจจุภูฏฐาน) และปทัสถาน (เหตุใกล้) กล่าวคือ มุทิตา (ในสถานการณ์ที่คนอื่นมีสุขสำเร็จหรือทำอะไรก้าวไปด้วยดี) ลักษณะ = พลอยยินดี/ยินดีด้วย หน้าที่ = ไม่ริษยา/เป็นปฏิปักษ์ต่อความริษยา ผลปรากฏ = ขจัดความริษยา ความไม่ยินดีหรือความอดทนไม่ได้ต่อความสำเร็จของผู้อื่น ปทัสถาน = เห็นสมบัติ/ความสำเร็จของคนสัตว์ทั้งหลาย มุทิตามีสมบัติ (ความสมบูรณ์หรือความสัมฤทธิ์ผล) และวิบัติ (ความล้มเหลวหรือการปฏิบัติผิดพลาดไม่สำเร็จผล) คือ สมบัติ = สงบหายไร้ความริษยา วิบัติ = เกิดความสนุกสนาน ส่วนมุทิตาเข้าศึก คือออกสู่ซึ่งเป็นศัตรูคู่ปรับที่จะทำลายหรือทำธรรมนั้น ๆ ให้เสียไป เข้าศึกไกล = โสมนัส (เช่นดีใจว่าตนจะพลอยได้รับประโยชน์) เข้าศึกไกล = อรติ คือความไม่ยินดี ไม่ยินดี ริษยา มุทิตาคือ ความพลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดีมีความสุขสมหวัง เป็นคุณธรรมที่เชื่อมโยงคนกับคนและคนกับธรรมที่เหนียวแน่นมาก ลองคิดดูเถิดว่าในสังคมเราเมื่อใครได้ดีได้ดีต่างคนต่างก็พากันไปแสดงความชื่นชมยินดีหรือ แผ่กระแสจิตคิดมุทิตาให้กันและกัน สังคมนั้นจะอบอุ่นและน่าอยู่ขนาดไหน มุทิตา ใช้ในสถานการณ์ที่คนซึ่งอยู่เบื้องหน้าของเราได้ดีมีความสุข เราให้กำลังใจเขาทำไมต้องให้กำลังใจเขา เพราะถ้าเราไม่รีบให้กำลังใจ ใจของเราจะพลิกจากมุทิตาเป็นริษยา คือจะทนต่อคุณงามความดีของคนอื่นไม่ได้ เมื่อปล่อยให้ริษยาก่อตัวขึ้นในใจ ริษยานั้นจะเผาไหม้ใจของเราให้เป็นจุน จากนั้นจะลุกลามไปเผาไหม้คนที่เราริษยา พระพุทธเจ้าแนะนำให้มุทิตาก็เพื่อป้องกันริษยา และเพื่อยกระดับจิตใจเราให้สูงขึ้น ปรารถนาให้คนอื่นดีกว่าตน นั่นคือ เป็นปฏิบัติการที่ฝึกใจให้เป็นพระโพธิสัตว์องค์น้อย ๆ มุทิตา เป็นรอยต่อทำให้คนเป็นพระโพธิสัตว์

ถ้าเราเห็นคนอื่นได้ดี แล้วเข็มไม้หัวใจของเราไม่กระดิกด้วยริษยา แสดงว่าเราเริ่มมีพัฒนาการที่จะเป็นพระโพธิสัตว์เกิดขึ้นแล้ว ฉะนั้นใครอยากเป็นพระโพธิสัตว์ให้บำเพ็ญมูทิตาจิตใจให้มาก ๆ เห็นคนอื่นได้ดีมีสุขแล้วเข็มไม้หัวใจนี้ไม่กระดิกในทางลบเลย มีแต่เบิกบาน ผ่องใสกับเหมือนสายฝนตกมาแล้วหลังฝนพริ้วเห็ดก็งอกออกจากพื้นดิน เพราะมูทิตา ต่อคนอื่น หัวใจจึงสามารถหลุดพ้นจากความคับแคบของโซ่ตรวนแห่งความริษยาได้ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2542)

4. อุเบกขา ความวางใจเป็นกลาง การวางใจเป็นกลางเพราะพิจารณาเห็นว่า ใครทำดี ย่อมได้ดี ใครทำชั่วย่อมได้ชั่ว ตามกฎแห่งกรรม คือ ใครทำอะไรได้ไว้สิ่งนั้นย่อมตอบสนองคืน บุคคลผู้กระทำ เมื่อเราเห็นใครได้รับผลกระทบในทางที่เป็นโทษเราก็ไม่ควรดีใจหรือคิดซ้ำเติมเขา ในเรื่องที่เกิดขึ้น เราควรมีความปรารถนาดี คือพยายามช่วยเหลือผู้อื่นให้พ้นจากความทุกข์ในลักษณะที่ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม อุเบกขา ความหมายโดยวิเคราะห์ศัพท์ หมายถึง ความมองดูอยู่ โดยละความขวนขวายว่าสัตว์ทั้งหลายจะอยู่อย่างผูกเวรกัน เป็นต้น และโดยเข้าถึงความเป็นกลาง อุเบกขาโดยลักษณะ หน้าที่หรือกิจ(รส) ผลปรากฏ (ปัจจุปัจภูฐาน) และปทัสสถาน (เหตุใกล้) กล่าวคือ อุเบกขาในสถานการณ์รักษารัศธรรมตามความรับผิดชอบต่อกรรมที่เขาทำ ลักษณะ = เป็นไปโดยอาการเป็นกลางต่อคนสัตว์ทั้งหลาย หน้าที่ = มองเห็นความเสมอภาคกัน ในสัตว์ทั้งหลาย ผลปรากฏ = ระวังความขัดเคืองเสียใจและความคล้อยตามดีใจ ปทัสสถาน = มองเห็นภาวะที่ทุกคนเป็นเจ้าของกรรมของตน ว่าสัตว์ทั้งหลายจักได้สุข พ้นทุกข์ไม่เสื่อมจากสมบัติที่ได้ที่ถึง ตามใจชอบได้อย่างไร อุเบกขามีสมบัติ (ความสมบูรณ์หรือ ความสัมฤทธิ์ผล) และวิบัติ (ความล้มเหลวหรือการปฏิบัติผิดพลาด ไม่สำเร็จ) คือ สมบัติ = สงบหายไม่มีความยินดียินร้าย วิบัติ = เกิดความเฉยด้วยไม่รู้(เฉยโง่ เฉยเมย เฉยเมิน) ส่วนข้าศึก คือ อุกุศล ซึ่งเป็นศัตรูคู่ปรับที่จะทำลายหรือทำกรรมนั้น ๆ ให้เสียไป คือ ข้าศึกใกล้ = อัญญาอุเบกขา (เฉยไม่รู้เรื่อง เฉยโง่ เฉยเมย) ข้าศึกไกล = ราคะ(ความใคร่) และภวิชชะ(ความเคือง) หรือชอบใจ และ ชัดใจ (พระธรรมปิฎก, 2534)

อุเบกขา ความวางเฉยไม่ยินดียินร้ายเมื่อผู้อื่นถึงคราววิบัติ เป็นคุณธรรมที่อาศัยการทำงานของจิตที่ว่าง เรียกกันง่าย ๆ ว่า “ปลง” หรือ “ปล่อยวาง” ก็ได้ กล่าวคือ เป็นการปล่อยให้ลงปลงให้ได้ในสิ่งต่าง ๆ ที่จะทำให้อารมณ์ผันแปรไปในความเศร้าโศกเสียใจ เพราะไม่ยึดติดหรือยึดมั่นในคน สิ่งของและเหตุการณ์ที่ผิดพลาดคลาดเคลื่อนหรือคาดไม่ถึงให้เป็นเรื่องปกติธรรมดา (ชินวร สิริวิวัฒน์สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวง, 2541) อุเบกขา ใช้ในสถานการณ์ที่คนกำลังขัดแย้งกับหลักธรรม หลักการแห่งความจริงความถูกต้อง ความดีงาม และหลักกฎหมาย เราควรปล่อยให้คนเหล่านั้นได้รับผิดชอบจากผลแห่งการกระทำด้วยตัวของเขาเอง โดยปราศจากการแทรกแซง เราวางตัวเป็นกลางด้วยความตื่นรู้ แล้วก็กันตัวออกมา ฝึาดูคนทำผิดหลักการ ผิดหลักกรรม ผิดหลักธรรมนั้น รับผลแห่งการกระทำของเขาเองอย่างตรงไปตรงมาตามลักษณะของความเห็นเหตุเป็นปัจจัยที่ว่า “สิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี สิ่งที่เกิดขึ้นเพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น

สิ่งนี้ดับไปก็เพราะสิ่งนี้ดับไป เราเป็นผู้ดู ผู้สังเกตการณ์ ปล่อยให้คนที่สวนทางกับหลักการ หลักธรรม หลักกรรมทั้งหลายนั้น รับผิดชอบซึ่งเขาได้ก่อเอาไว้โดยตรงไปตรงมา นั่นแหละคือการวางตัวเป็นกลาง การวางตัวเป็นกลางอย่างนี้ต้องใช้ปัญญาชั้นสูง เพราะมีคนจำนวนมากที่พยายามวางตัวเป็นกลาง แต่เนื่องจากปราศจากปัญญา การพยายามวางตัวเป็นกลาง เลยกลายเป็นการปล่อยปละละเลย ฉะนั้น อุเบกขาจึงมีสองลักษณะ หนึ่ง อุเบกขาที่มาพร้อมกับปัญญา เป็นอุเบกขาที่แท้จริง พึงปฏิบัติ สอง อุเบกขาที่มาพร้อมกับความโง่ เรียกว่า อัญญา นุเบกขา เป็นอุเบกขาที่ควรหลีกเลี่ยง เพราะหากวางอุเบกขาด้วยความโง่ ยิ่งพยายามวางอุเบกขากลายเป็นว้างทอดธุระ ยิ่งปล่อยปละละเลย (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2542)

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า พรหมวิหาร 4 นั้น เมื่อบุคคลที่เจริญอยู่เป็นนิตยชีวิตของเขาอยู่ ไม่เดือดร้อน เป็นสุขทุกเมื่อ เพราะมีจิตใจที่ประณีตกว่าคนปกติทั่วไป ท่านจึงเรียกว่าเป็นเหมือน พระพรหม กล่าวคือ คนอินเดียหรือคำว่าพรหมในศาสนาพราหมณ์ คือ ผู้สร้างโลกและสรรพสิ่ง ซึ่งมีคุณอนันต์หายากมากในบุคคลธรรมดาสามัญทั่วไป ดังนั้น ถ้าผู้ใดที่สามารถปฏิบัติตนอยู่ในหลักพรหมวิหาร 4 จึงนับได้ว่าเป็นพรหมในปัจจุบันชาติ การมีชีวิตอยู่หรือไม่นั้นไม่ใช่เป็นสิ่งสำคัญสำหรับเขา เพราะได้ก้าวผ่านอดีตหรือการนึกถึงตัวเองเพียงแต่เอาตัวเองเป็นจุดศูนย์กลางของความดีแล้วแผ่พลังความดีนี้สู่บุคคลทั่วไปทั้งญาติพี่น้องและบุคคลทั่วไปอย่างเป็นกัลยาณมิตร

2. อิทธิบาท 4

อิทธิบาท แปลว่า ทางเดินไปสู่ความสำเร็จ เช่น ถ้าเราต้องการบำเพ็ญสมาธิ เพื่อความสงบใจเราต้องอาศัยข้อปฏิบัติที่เรียกว่าอิทธิบาทนี้ สมาธิของเราจึงจะสำเร็จ อิทธิบาท มี 4 ประการ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2542) คือ

1. ความพอใจอย่างแรงกล้าในการทำสมาธิ หรือทำความดีอื่น ๆ (ฉันทะ)
2. ความพยายามอย่างแรงกล้าในการทำสมาธิหรือทำงานอื่น ๆ (วิริยะ)
3. ความตั้งใจอย่างแรงกล้าในการทำสมาธิ หรือทำงานอื่น ๆ (จิตตะ)
4. ระดมปัญญาอย่างเต็มที่ในการทำสมาธิหรือทำงานอื่น ๆ (วิมังสา)

1. ฉันทะ ความพอใจ ได้แก่ ความมีใจรักในสิ่งที่ทำและพอใจในจุดหมายของสิ่งที่ทำนั้น อยากทำสิ่งนั้น ๆ ให้สำเร็จ อยากให้งานนั้นหรือสิ่งนั้นบรรลุถึงจุดหมาย ความอยากที่เป็นฉันทะนี้เป็นคนละอย่างกับความอยากได้สิ่งนั้น ๆ มาเสพเสวย ซึ่งเรียกว่า ตัณหาความอยากของฉันทะนั้นทำให้เกิดความสุขความชื่นชม เมื่อเห็นสิ่งนั้น ๆ หรืองานนั้น ๆ บรรลุความสำเร็จเข้าถึงความสมบูรณ์ (ส.พินิจจันทร์, 2534) ในที่นี้หมายถึงสิ่งที่ตนพิจารณาเห็นแน่ชัดด้วยปัญญาแล้วว่าเป็นสิ่งที่เป็นคนเป็นประโยชน์แก่ตนและส่วนรวม ทั้งไม่ทำให้คนอื่นต้องลำบากเดือดร้อนหรือเกิดความเสียหายขึ้นเมื่อได้ใช้ปัญญาพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่าเป็นคุณ เป็นประโยชน์และปราศจากโทษดังนี้แล้วจึงปลุกฉันทะความพอใจขึ้นในสิ่งนั้น หลักธรรมข้อนี้เป็น

ความดีเบื้องต้น ที่จะกระตุ้นเตือนให้คนลงมือประกอบกิจกรรมการงาน เพื่อให้บรรลุถึงสิ่งที่ตนประสงค์ ด้วยความสมัครใจและเปลितเพลินใจเป็นหลักธรรมที่ก่อให้เกิดความริเริ่มในการปฏิบัติงานเพราะเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงได้ตรัสเอาฉันทะเป็นอิทธิบาทข้อที่หนึ่ง คือคุณเครื่องให้สำเร็จความประสงค์ประการแรก (พระธรรมโกศาจารย์(ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2551) 2. วิริยะ ความเพียร ได้แก่ ความอาจหาญ แก่ล้ากล้า บากบั่นก้าวไป ใจสู้ ไม่ย่อท้อไม่หวั่นกลัวต่ออุปสรรค และความยากลำบากเมื่อคนรู้ว่าสิ่งใดมีคุณค่าควรแก่การบรรลุถึง ถ้าวิริยะเกิดขึ้นแก่เขาแล้ว แม้ว่าจุดหมายนั้นจะบรรลุได้ยากลำบาก มีอุปสรรคมาก หรืออาจต้องใช้เวลายาวนาน เขาก็จะไม่ท้อถอย

ส่วนขี้เกียจหรือเกียจคร้านนี้หาอะไรไม่ได้เลย คนเกียจคร้านไม่มีหวังความสำเร็จในชีวิต ไม่มีหวังที่จะเอาตัวรอดได้ แม้เกิดมาในตระกูลที่มั่งคั่งร่ำรวย ก็รักษาทรัพย์สมบัติไว้ไม่ได้ ในไม่ช้าก็ต้องล้มจม เหมือนคนขี้ไม้ท่อนเล็ก ๆ ข้ำมทะเลหลวง ไปไม่รอดแน่ ความเกียจคร้านนี้เป็นต้นเหตุแห่งความชั่ว ถ้าเราต้องการแต่ความดี ฉะนั้น ต้องขจัดความเกียจคร้านให้หมดสิ้น อย่าให้มีเหลืออยู่ในตัวเราแม้แต่นิดหน่อยได้แล้ว ปลุกฝังความขยันหมั่นเพียร มีความบากบั่นก้าวหน้า มีใจเข้มแข็งในการทำงาน ไม่ย่อท้อต่อการกระทำ ไม่ท้อแท้ต่อการลำบาก ไม่ท้อถอยต่อความยากที่ติดขัด มีใจเด็ดเดี่ยวกล้าหาญในการกระทำสิ่งที่ดีงาม ไม่ทำ ๆ หยุด ๆ ไม่จับจดรวนเร ทำติดต่อกันไป นี้เป็นเรื่องของความขยัน ความขยันนี้เป็นลักษณะของคน คำว่า คน หมายความว่า ไม่หยุดนิ่ง ต้องเคลื่อนไหวอยู่เรื่อย คือ ต้องทำงาน มีงานอย่างนั้น เป็นชวานาขยันทำนา เป็นชาวไร่ขยันทำไร่ เป็นพ่อค้าแม่ค้าขยันค้าขาย เป็นนักเรียนขยันศึกษาเล่าเรียนการทำงานทุกอย่าง ถ้ามีความขยันเป็นกำลังแล้ว เป็นสำเร็จแน่และได้ผลสมประสงค์ ดังคำกล่าวที่ว่า “ทรัพย์นี้มีในโลก ใครปัญญาไวหาไว้บนาน แวนแคว้นแดนดิน มีสิ้นทุกสถาน ผู้ใดใจคร้าน บ่พานพบนา” (พระธรรมโกศาจารย์(ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2551)

3. จิตตะ แปลว่า ความคิดจดจ่อ หรือเอาใจฝักใฝ่ ได้แก่ ความมีจิตผูกพัน จดจ่อ ฝักใฝ่คิดเรื่องนั้นใจอยู่กับงานนั้น ไม่ปล่อย ความมีใจจดจ่อฝักใฝ่เช่นนี้ ย่อมทำให้สมาธิเกิดขึ้น

คนเราเมื่อมีความประสงค์สิ่งใด หรือต้องการสิ่งใดสำเร็จสมประสงค์ก็จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องเอาใจฝักใฝ่ในสิ่งนั้น เอาใจใส่ต่อสิ่งนั้นอย่างจริงจัง ไม่ละเลยเพิกเฉยหรือทอดธุระเสีย มีความผูกพัน หมั่นหมองอยู่ในสิ่งนั้นตลอดเวลา เช่นนี้ย่อมได้รับความสำเร็จสมประสงค์เสมอ ตรงกันข้าม เมื่อประกอบกิจการอันใด ถ้ามิได้เอาใจฝักใฝ่ในกิจการนั้นแล้ว แม้จะมีฉันทะความพอใจรักใคร่ และมีวิริยะ ความเพียรพยายามอยู่ก็ดี ก็ยังยากที่จะให้กิจการ นั้น ๆ สำเร็จผลตามความประสงค์ของตนได้ต่อเมื่อได้เอาใจฝักใฝ่ในกิจการนั้น ๆ ไม่ทอดธุระเสีย ไม่วางธุระเสีย กิจการนั้น ๆ จึงจะสำเร็จสมประสงค์ได้ด้วยดี (สมพร เทพสิทธา, 2542)

คำว่า “ฝักใฝ่” เป็นเรื่องของจิตใจ ซึ่งเป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่ง เป็นที่ทราบและรับรองกันทั่วไปแล้วว่าในคนเรานี้ มีธรรมชาติที่สำคัญยิ่งอยู่อย่างหนึ่ง ซึ่งเห็นไม่ได้ด้วยนัยน์ตา หรือแม้จะใช้กล้องวิเศษอย่างไรก็ไม่สามารถจะขยายให้มองเห็นได้ แต่อาจใช้ความรู้สึกจับได้ว่า

มีอยู่ ธรรมชาติที่ว่ามันก็คือ สิ่งที่ดี สมมติ เรียกกันว่าจิตใจนั่นเอง จิตใจนี้ได้แก่สิ่งที่มีหน้าที่รู้ สิ่งที่มีหน้าที่นึก สิ่งที่มีหน้าที่คิด เป็นสิ่งที่ทำให้คนเรานึกทำอะไร ๆ ได้ต่าง ๆ ตามที่ตนประสงค์ เช่น ประสงค์จะให้ร่างกายเหาะเหินเดินอากาศได้ก็คิดสร้างเครื่องบินขึ้น ประสงค์จะให้เป็นหุทิพย์ ฟังได้ไกลได้ยินได้ไกลก็คิดสร้างโทรศัพท์ ประสงค์จะให้เป็นตาทิพย์ดูได้ไกลเห็นได้ไกล ก็คิดสร้างโทรทัศน์ เป็นต้นคิดไปในอวกาศ คิดไปดวงดาวนั้นดาวนี้ อย่างที่ได้ยินได้ฟังกันอยู่เสมอ ๆ นี่ก็เป็นเรื่องของจิตใจทั้งนั้น กล่าวได้ว่าจิตใจนี้สามารถทำโลกมนุษย์ให้กลายเป็นเมืองสวรรค์ก็ได้ และก็จิตใจนี้แหละที่สามารถทำโลกมนุษย์ให้กลายเป็นเมืองนรกไปก็ได้ เพราะอะไร เพราะทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้ ไม่มีอะไรสำคัญเท่ากับจิตใจ ฉะนั้น จิตใจจึงเป็นสิ่งสำคัญที่สุดทั้งนี้ เพราะทุกสิ่งทุกอย่างเริ่มต้นที่จิตใจ ตั้งต้นขึ้นที่จิตใจก่อน คือเริ่มคิดขึ้นด้วยจิตใจก่อนทั้งนั้นถ้าจิตใจดี ทุกสิ่งทุกอย่างที่สำเร็จเป็นรูปร่างออกมาก็เป็นฝ่ายดี เป็นไปเพื่อความ สุข ความเจริญ ถ้าจิตใจไม่ดี ทุกสิ่งทุกอย่างที่สำเร็จรูปร่างออกมาก็เป็นฝ่ายไม่ดี เป็นไปเพื่อความทุกข์ ความเสื่อม คนเราจะสุขหรือทุกข์ก็อยู่ที่จิตใจของตน จะร่มเย็นหรือเดือดร้อนจะเจริญหรือเสื่อมก็อยู่ที่จิตใจนี้แหละ ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า “ทุกอย่างสำคัญที่จิตใจ” แม้ในทางพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ก็ได้ตรัสในเรื่องนี้ไว้ว่า “มโน ปุพฺพํ คมา ฆมมา มโน เสฏฺฐา มโนมยา มนสา เจ ปทฺฐุ ฐฺเณ ภาสติ วา โกรติ วา ตโต นํ ทุกขมนเวติ จกฺกํ ว วหโต ปทํ” แปลว่า “ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากไป ฉะนั้น ถ้าคนมีใจชั่ว ก็พูดชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป” (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2542)

4. วิมังสา ความสอบสวน ไตร่ตรอง ได้แก่ การใช้ปัญญาพิจารณาหมั่นใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล คนที่มีวิมังสา จะชอบคิดค้น หาเหตุผล ชอบสอบสวนทดลองเมื่อทำอะไร ก็คิดพิจารณาทดลองไป ทำงานอย่างใดหรือกำลังประกอบธุรกิจเรื่องใดอยู่ ต้องหมั่นไตร่ตรองพิจารณาเหตุผลในการงานนั้น หรือธุรกิจเรื่องนั้นลักษณะของวิมังสาก็คือหมั่นพินิจ พิจารณาที่ไตร่ตรอง ใคร่ครวญ คิดทบทวนสอบสวนพิจารณาเหตุผลในกิจการที่ตนประกอบให้เห็นเหตุผลต้นปลายโดยแจ่มชัดว่าเมื่อทำเหตุอย่างนี้ลงไปเบื้องต้นแล้ว จะปรากฏผลในเบื้องปลายเป็นอย่างไรหรือว่าเมื่อได้เห็นผลเข้าแล้วไตร่ตรองพิจารณาสอบสวน จนรู้เห็นได้แน่ชัดว่าที่ปรากฏผลเป็นอย่างไร ก็เพราะมีเหตุผลเป็นอย่างนั้น กล่าวสั้น ๆ เพื่อให้จำง่าย วิมังสา ก็คือหมั่นไตร่ตรองพิจารณา จนรู้เห็นเหตุผลในเรื่องที่ทำงานแจ่มแจ้งชัดเจน (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2543)

วิมังสา ข้อนี้เป็นคุณธรรมที่สำคัญยิ่ง เป็นทางแห่งความสำเร็จที่เห็นได้เด่นชัด เป็นคุณธรรมที่ช่วยให้ถึงความสำเร็จโดยราบรื่นอย่างแท้จริง เพราะทำให้เข้าใจในทางได้ทางเสีย ทางเจริญ ทางเสื่อม ทางควรทางไม่ควร เมื่อมีความเข้าใจอย่างนี้แล้ว จะได้เลือกกระทำแต่ในทางที่ถูกที่ควรซึ่งเป็นทางได้ และจะได้หลีกเลี่ยงหรือละเว้นทางที่ไม่ถูกไม่ควร ซึ่งเป็นทางเสีย

รวมความว่า วิมังสา เป็นคุณธรรมที่ทำให้รู้จักเลือกกระทำแต่สิ่งที่ถูกที่ควร และรู้จักหลีกเลี่ยง ละเว้นสิ่งที่ไม่ถูกไม่ควรได้โดยถูกต้องไม่ผิดพลาด ซึ่งเป็นความฉลาดอย่างยิ่งยวด

เรื่องเหตุ-ผล หรือ ต้น-ปลาย นี้ ตามธรรมดาจะถูกต้องหรือตรงกันอยู่เสมอ ไม่มีแปรผันหรือคลาดเคลื่อนเป็นอย่างอื่นไปได้ คือ ถ้าเหตุดี ผลก็ดี ถ้าเหตุไม่ดีผลก็ไม่ดีเป็นดั่งนี้ เสมอไป เหมือนอย่างว่าถ้าเราปลูกมะม่วงหรือทุเรียน ผลที่เราได้ก็ต้องเป็นมะม่วงหรือทุเรียน นั้นเอง คงไม่กลายเป็นพริกหรือมะเขือไปได้ ซ่อนนี้ฉันใด กิจการอื่น ๆ ที่เราประกอบก็ฉันนั้น ผลย่อมเป็นไปตามเหตุ ย่อมจะมีขึ้นแล้วแต่เหตุ คือ ถ้าเราประกอบกิจการดี ไม่ผิดกฎหมาย ไม่ ผิดศีลธรรมวัฒนธรรม เราก็จะได้รับผลดี มีแต่ความสุขความเจริญ ตรงกันข้าม ถ้าเราประกอบ กิจการไม่ดีซึ่งเป็นกิจการที่แสดงถึงความเห็นแก่ตัว เป็นกิจการผิดกฎหมายผิดศีลธรรม วัฒนธรรม เป็นกิจการที่ทำด้วยโลภะ โทสะ โมหะ เช่นนี้ เราก็จะได้รับผลที่ไม่ดี มีแต่ความทุกข์ ความเดือดร้อน ต้องสะดุ้งหวาดระแวงอยู่รำไป หากความสงบใจมิได้ เพราะเหตุนี้ ท่านผู้รู้จึงได้ กล่าวเป็นกลอนไว้ว่า

“อันเหตุผล ต้นปลาย ทั้งหลายแหล่
 ย่อมแล้วแต่ บุญกรรม นำสนอง
 ทำเหตุดี ผลดี มีเนืองนอง
 ทำเหตุชั่ว ผลต้อง เป็นชั่วเอย”

พระพุทธองค์ก็ได้ตรัสสอนไว้ว่า “ยาทิสํ วปะเต พิชํ ตาทิสํ ลภเต ผลํ กลยามณาริ กลยามํ ปาปะการิ จ ปาปะกํ.” แปลว่า บุคคลหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้ผลเช่นนั้น ผู้ทำกรรมดีย่อม ได้ผลดี ผู้ทำกรรมชั่ว ย่อมได้ผลชั่ว. (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2543)

อิทธิบาท 4 อย่างนี้ จะเกี่ยวพันกัน และมักมาด้วยกัน เช่น เกิดฉันทะ มีใจรักแล้วก็ ทำให้พากเพียร เมื่อพากเพียรแล้ว ก็เอาใจจดจ่อ ใฝ่ใจอยู่เสมอ และเปิดช่องให้ใช้ปัญญา พิจารณาไตร่ตรอง

3. สังคหัตถุ 4

สังคหัตถุ 4 (ธรรมเครื่องยึดเหนี่ยว คือยึดเหนี่ยวใจบุคคล และประสานหมู่ ชนไว้ในสามัคคีหลักการสงเคราะห์ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2543) คือ

1. ทาน (การให้ คือ การให้ การเสียสละ หรือการเอื้อเพื่อแบ่งปันของ ๆตน เพื่อประโยชน์แก่บุคคลอื่น ไม่ตระหนี่ถี่เหนียว ไม่เป็นคนเห็นแก่ได้ฝ่ายเดียว คุณธรรมข้อนี้จะ ช่วยให้ไม่เป็นคนละโมภ ไม่เห็นแก่ตัว)

2. ปิยวาจา หรือ เปยยวัชชะ (วาจาเป็นที่รัก วาจาพูดดีมีน้ำใจ หรือวาจา ษาบซึ่งใจ คือ การพูดจากรัก ปราศรัยด้วยถ้อยคำสุภาพอ่อนหวาน ไพเราะ เป็นที่รัก พูดด้วย ถ้อยคำที่น่าฟัง ชี้แจงในสิ่งที่เป็นประโยชน์ ให้กำลังใจ ทำให้เกิดความพอใจแก่ผู้ได้ยินได้ฟัง ก่อให้เกิดมนุษยสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน

3. อัตถจริยา (การประพฤติประโยชน์ คือ การสงเคราะห์ทุกชนิดหรือการประพฤติในสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น)

4. สมานัตตตา (ความมีตนเสมอ คือ การเป็นผู้มีความสม่ำเสมอ หรือมีความประพฤติเสมอด้านเสมอปลาย)

สรุปได้ว่า สังคหวัตถุ 4 มีที่มา ความหมาย และความสำคัญ กล่าวคือ มีที่มาจากหลักธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าปรากฏเป็นลายลักษณ์อักษรในพระไตรปิฎกของพระพุทธศาสนาเปรียบเสมือนสิ่งที่ทำให้ส่วนที่แยกกันเข้าด้วยกันเพื่อดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ เป็นไปได้ด้วยดี

สรุป

ผู้นำแนวพุทธ เป็นกระบวนการบริหารยุคใหม่ที่นำเอาหลักธรรมมาประยุกต์ใช้ในการบริหาร ประกอบด้วย พรหมวิหาร 4 เป็นคุณธรรมพื้นฐานที่จะต้องให้มีอยู่ประจำในจิตใจ และเป็นท่าทีของจิตใจที่จะทำให้แสดงออกหรือปฏิบัติต่อผู้อื่นอย่างถูกต้อง โดยสอดคล้องกับสถานการณ์ เมตตา ปราบปรามต่อผู้อื่นต้องการให้ผู้อื่นมีความสุข กรุณา ช่วยเหลือผู้อื่นพ้นทุกข์ มุทิตา ยินดีที่ได้เห็นผู้อื่นมีความสุข และอุเบกขา รักษาความสงบ ความเป็นกลางไม่ลำเอียง อิทธิบาท 4 คือคุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จ ได้แก่ ฉันทะ ความพอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น วิริยะ ความพากเพียรในสิ่งนั้น จิตตะ ความเอาใจใส่ฝึกฝนในสิ่งนั้น วิมังสา ความหมั่นสอดส่องในเหตุผลของสิ่งนั้น และสังคหวัตถุ 4 หลักธรรมที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวน้ำใจของผู้อื่น ผูกไมตรี เอื้อเพื่อ เอื้อกุล หรือเป็นหลักการสงเคราะห์ซึ่งกันและกัน ได้แก่ ทาน การให้ การเสียสละ การเอื้อเพื่อเอื้อแผ่ การแบ่งปันช่วยเหลือกันด้วยสิ่งของหรืออื่น ๆ ปิยวาจา การพูดคำสุภาพ อ่อนหวาน เพื่อให้เกิดความสามัคคี อัตถจริยา การทำตนให้เป็นประโยชน์มีคุณค่าในสังคม และสมานัตตตา การวางตนให้เสมอด้านเสมอปลาย วางตนให้เหมาะสมกับฐานะที่เป็นอยู่ในสังคม

เอกสารอ้างอิง

ติน ปรัชญพฤทธิ. (2555). การบริหารการพัฒนา : ความหมาย เนื้อหา แนวทางและปัญหา.

(พิมพ์ครั้งที่ 13). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ธงชัย สันติวงษ์. (2543). องค์การและการบริหาร. (พิมพ์ครั้งที่ 11). กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช.

เนตร์พัฒนา ยาวีราช. (2552). ภาวะผู้นำและผู้นำเชิงกลยุทธ์. (พิมพ์ครั้งที่ 7).

กรุงเทพมหานคร: บริษัท ทริปเพิ้ลกรุ๊ป จำกัด.

พยอม วงศ์สารศรี. (2542). องค์การและการจัดการ. กรุงเทพมหานคร: พรานนกการพิมพ์.

- พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (2544). พุทธวิธีในการบริหาร. (พิมพ์ครั้งที่ 41).
กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาวุฒิชัย วชิรเมธี (ว.วชิรเมธี). (2550). คนสำราญงานสำเร็จ. (พิมพ์ครั้งที่ 3).
กรุงเทพมหานคร: บริษัทอัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน).
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2540). ความสุขที่สมบูรณ์. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร:
มูลนิธิพุทธธรรม.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2542). พุทธธรรม เล่ม 3 บทที่ 11–15. (พิมพ์ครั้งที่ 8).
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2543). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. (พิมพ์ครั้งที่ 9). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2554). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.
(พิมพ์ครั้งที่ 20). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด.
- วิรัช วิรัชนิภาวรรณ. (2534). คุณธรรมสำหรับนักบริหาร. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม.
ว.วชิรเมธี. (2551). รักแท้คือกรุณา. (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์สุภา
จำกัด.
- สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช, (เจริญ สุวฑฺฒโน). (2543). รวมธรรมะ.
กรุงเทพมหานคร: บริษัท อัมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง มหาชน.
- ส.พินิจจันทร์. (2534). คติธรรม. กรุงเทพมหานคร : อำนวยสาสน์.
- สมพร เทพสิทธา. (2542). คุณธรรมและจริยธรรม. กรุงเทพมหานคร: สภาสังคมสงเคราะห์แห่ง
ประเทศไทยในพระบรมราชูปถัมภ์.